

2. Божович Л.И. Проблемы формирования личности. Избранные психологические труды. – М.; Воронеж, 1995.
3. Вікова та педагогічна психологія: Навч. Посіб. / О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук та ін. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
4. Заброцький М.М. Вікова психологія: Навч. посібник.–К.: МАУП, 1998.–92 с.
5. Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека. Учебное пособие. М.: ТЦ “Сфера”, при участии “Юрайт-М”, 2001. – 464 с.
6. Мангутова И.В. Альтруизм как психолого-педагогическая проблема, журнал «Мир психологии», 2007. № 3. С. 110-114.
7. Маслоу А. Психология бытия. – М., 1997.
8. Панок В.Г. Основи практичної психології: Підручник для студ. вищих навч. закладів / В.Г.Панок, Т.М.Титаренко, Н.В.Чепелєва та ін. – 2 вид., стер. – К.: Либідь, 2001. – 536 с.
9. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. Ред. и сост. Райгородский Д.Я. – Самара, 2001. С.408-418, С.641-648.
10. Эльконин Д.Б. Введение в психологию развития. – М., 1994. – 120 с
11. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М., 1996. – 354 с.

Резюме. Стаття посвящена изучению просоциальности в период подросткового возраста при переходе к юношескому этапу онтогенеза, когда происходят важные изменения в самосознании человека. На основе анализа теоретико - методологических работ обобщены данные об общих и возрастных особенностях социализации подростков в контексте формирования просоциального поведения. Подростковая ориентация на самопознание постепенно превращается в личностное самоопределение, стремление молодого человека осознать себя членом общества, субъектом общественных отношений, способствует развитию социально - нравственных качеств личности. Отмечено, что развитие качеств, способствующих просоциальному поведению подростка осуществляется не только в рамках воспитания (как педагогической деятельности , так и саморазвития) , но и с помощью психотерапевтических и психотехнических средств. К ним , в частности, относят индивидуальное консультирование, группы встреч (личностного роста) . Среда , социум , СМИ играют также не последнюю роль в формировании просоциального компонента подростков. На этапе практической части исследования, цель которой заключалась в сборе эмпирических данных, выявлен уровень сформированности просоциального поведения (межличностных отношений и установок, направленных на альтруизм - эгоизм). Полученные результаты подтверждают необходимость перспективу дальнейшего исследования в разработке и апробации коррекционной программы по формированию просоциального поведения детей подросткового возраста .

Ключевые слова: самоопределение, просоциальное поведение, способ самоопределения, социализация подростков .

Summary. This article is devoted to the study of prosocial behaviour during adolescence and the transition to junior stage of ontogenesis, when there are significant changes of human self-actualization. Based on the analysis of theoretical and methodological work summarizes data on the age and general features of the socialization of adolescents in the context of prosocial behavior. Teenage focus on self gradually transformed into personal self actualization, the young man's desire to understand himself as a member of society , a subject of public relations, which promotes social and moral qualities of the individual. It is noticed that the development of skills , helping prosocial adolescent behavior carried out not only in education (both teaching activities and self-development) , but also through psychotherapy and psychotherapy sources . In particular they include individual counseling , group meetings (personal growth). surrounding , society , the media play an important role in shaping prosocial component teenagers. At the stage of the practical part of the study, the purpose of which was to collect empirical data revealed the level of formation prosocial behavior (interpersonal relationships and systems directed to altruism - self-interest). These results support the need for further research in perspective of development and testing correctional program on formation prosocial behavior in adolescents .

Keywords: personal identity, self-prosocial behavior, identity formation, socialization of adolescents.

УДК 316.61: [008:373.5.011.3 – 051]

О.С. СОЗОНЮК

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ У СТУДЕНТІВ - МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

Резюме. У статті описано теоретико-методологічні аспекти розвитку комунікативних здібностей у студентів – майбутніх педагогів, експериментально досліджено вищевказану проблему. Крім того, у статті обґрунтовано сутність педагогічного спілкування як форми навчальної взаємодії, співробітництва педагога й студентів, що створює соціально-психологічний клімат та атмосферу професійної діяльності.

Ключові слова: комунікативні здібності, педагогічне спілкування, професійна компетентність, комунікативна культура педагога.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку українського суспільства, яке переживає кардинальні зміни в усіх сферах свого буття, суттєво підвищує вимоги до рівня професіоналізму випускників вищих навчальних закладів. За таких обставин національна школа потребує педагога, здатного до нестандартних дій, до використання новітніх технологій навчання, до принципової переорієнтації на гуманізацію та демократизацію взаємин між учасниками педагогічного процесу, до творчого підходу у розв'язанні педагогічних завдань, що, у свою чергу, вимагає відповідного розвитку комунікативних можливостей педагога. В останні роки з'явилося багато робіт, у яких безпосередньо чи у зв'язку із вивченням інших проблем досліджуються питання комунікативної активності особистості. В численних працях вітчизняних та зарубіжних авторів (Батаршев А. В., Казміренко В. П., Карамушка Л. М., Кідрон А. А., Кельман Л., Максименко С. Д., Павелків Р.В., К. Роджерс) по-різному розуміється роль і місце комунікативних здібностей в становленні і розвитку особистості. Це поняття наповнюється особливим змістом стосовно проблеми зазначених здібностей у педагогічному спілкуванні (Кан – Калік В.А., Литвиненко С. А., Семиченко В.А., Щербан Т.Д., Т. С. Яценко Т.С. та ін.). Незважаючи на те, що проблема формування готовності майбутніх педагогів до особистісно – зорієнтованого спілкування знайшла своє висвітлення у ряді наукових праць, окремі аспекти означеної проблематики залишаються ще недостатньо вивченими. Потребують теоретико-експериментального аналізу психологічні умови та шляхи формування комунікативних здібностей у майбутніх спеціалістів, недостатня розробка яких ускладнює ефективність професійної підготовки вчителів.

Мета: статті полягає у дослідженні розвитку комунікативних здібностей у студентів – майбутніх педагогів.

Виклад основного матеріалу. Якщо умовою продуктивної комунікативної поведінки педагога є його індивідуальний стиль спілкування, то в процесі професійного самовиховання важливо не тільки розібратися в питаннях техніки комунікації, а й з'ясувати свою соціальну позицію у спілкуванні. Продуктивна мовленнєва комунікація педагога передбачає розвиток у нього низки спеціальних здібностей:

- соціально - перцептивних (розуміти внутрішній стан партнера через сприйняття його зовнішньої поведінки, вигляду);
- здібності до ідентифікації (здатність поставити себе на місце іншої людини й передбачити її можливу реакцію);
- саморегуляції, вольового впливу, навіювання, керування своїм психічним станом у спілкуванні [1, с.36].

Звичайно це лише програма самоосвіти майбутнього педагога з удосконалення навичок і вмінь професійно-педагогічного мовлення, яку можна завжди доповнювати. Педагогічна техніка - це вміння використовувати власний психофізичний апарат як інструмент виховного впливу, володіння комплексом прийомів, який допомагає педагогові глибше, яскравіше, талановитіше виявити себе і досягти успіхів у виховній роботі. Поняття "педагогічна техніка" містить дві групи складових. Перша група пов'язана з умінням педагога керувати своєю поведінкою: техніка володіння своїм організмом (мімікою, пантомімікою); керування емоціями, настроєм для зняття зайвого психічного напруження, збудження творчого самопочуття; опанування уміння соціальної перцепції (техніка керування увагою, уявою); техніка мовлення (керування диханням, дикцією, темпом мовлення). Друга група пов'язана з умінням вплинути на особистість і колектив: техніка організації контакту, управління педагогічним спілкуванням, організація колективних творчих справ тощо. Складові першої і другої груп педагогічної техніки спрямовані або на організацію внутрішнього самопочуття педагога, або на вміння це почуття адекватно виявити зовні. Тому педагогічну техніку поділяють умовно на зовнішню і внутрішню відповідно до мети її використання.

1. Внутрішня техніка. Психоемоційний стан педагога не є особистою справою, бо його настрої відбивається і на студентах, і на колегах, впливає на стосунки в аудиторії, створює певну атмосферу у навчанні. Досягти оптимального внутрішнього стану у педагогічній діяльності важко, бо сама вона емоційно напружена. Педагог повинен вміти зберігати працездатність, володіти ситуаціями для забезпечення успіху в діяльності і збереження свого здоров'я. Для цього важливо працювати над таким синтезом якостей і властивостей особистості, які дадуть змогу впевнено, без зайвого емоційного напруження здійснювати свою професійну діяльність: педагогічний оптимізм; впевненість у собі, відсутність страху перед аудиторією; вміння володіти собою, відсутність емоційного напруження; наявність вольових якостей (цілеспрямованість, самовладання, рішучість) [2, с.46]. Усі ці якості характеризують психологічну стійкість у професійній діяльності. В основі її - позитивне емоційне ставлення до себе, студентів, праці. Саме позитивні емоції активізують, надихають педагога, надають йому впевненості, зумовлюють почуття радості, позитивно впливають на стосунки з студентами, колегами. Негативні емоції гальмують активність, дезорганізують поведінку і діяльність, викликають тривожність, страх, підозру. Педагогові треба вміти грати, причому не тільки зовні. Доброзичливий вираз обличчя потрібний не лише для того, щоб настроїтися на мажор. Він збуджує центри позитивних емоцій і створює хороший настрій. При такій грі прийоми поведінки закріплюються і характер змінюється. Тому не можна ходити з похмурим, нудьгуючим обличчям навіть тоді, коли настрої погані.

2. Зовнішня техніка педагога. Для успішного творчого процесу варто знати про поєднання внутрішнього змісту діяльності і зовнішнього його вияву. Тому педагог повинен навчитися адекватно й емоційно виразно відбити свій внутрішній стан, свої думки, почуття. Складовими зовнішньої техніки педагога є вербальні (мовні) й невербальні засоби. Саме через них педагог виявляє свої наміри, саме їх "читають" і розуміють студенти.

Розгляньмо докладно невербальні засоби. Маємо на увазі зовнішні особливості і способи вираження свого "Я" (успадковані - зріст, комплекція, форма носа, розріз очей тощо; сформовані - зачіска, хода, постава, міміка, дикція, одяг тощо). Зовнішній вигляд педагога має бути естетично виразним. Пантоміміка - виражальні рухи всього тіла або окремої його частини, пластика тіла. Вона допомагає виділити у зовнішності головне, мале образ. Педагог має виробити манеру правильно стояти (ноги на ширині 12 - 15 см, одна нога трохи висунута вперед). Усі рухи і пози повинні відзначатися витонченістю і простотою. Жест педагога мусить бути органічним і стриманим, без різких широких вимахів і гострих кутів. Перевага віддається округлій і скупій жестикуляції. Основні вимоги до жестів: невимушеність, стриманість і доцільність. Варто враховувати, що жести, як і інші рухи корпусу, найчастіше попереджають хід висловлюваної думки, а не йдуть за нею. Для того щоб спілкування було активним, слід мати відкриті позу: не схрещувати руки, стояти обличчям до аудиторії, зменшити дистанцію, що створює ефект довіря. Рекомендуються рухи вперед і назад по класу, а не в сторони. Крок уперед підсилює значущість повідомлення, допомагає зосередити увагу аудиторії. Міміка - виражальні рухи м'язів обличчя. Нерідко вираз обличчя і погляд впливають на студентів сильніше, ніж слова. Жести і міміка, підвищуючи емоційну значущість інформації, сприяють кращому її засвоєнню. Студенти "читають" з обличчя педагога, згадуючи його ставлення, настрої, тому обличчя повинно не лише виражати, а й приховувати деякі почуття: не слід "нести" до аудиторії тягар домашніх турбот, негараздів. Слід показувати на обличчі і в жестах те, що стосується справи, сприяє здійсненню навчально-виховних завдань.

Досягнення виразності педагогічної техніки - лише одна із сходинок до формування готовності майбутніх педагогів до особистісно - орієнтованого спілкування. Виходячи з вище сказаного доречно нагадати парадоксальну істину: педагогічного мистецтва можна якоюсь мірою навчитись, однак це не означає, що з мистецтвом народжується і педагог. Той, хто на все життя обирає педагогічну професію, має володіти бодай трьома особливостями: вмінням шанувати і любити людей більше за себе; вмінням усе життя поповнювати знання; збагачувати свій досвід, теоретичний, практичний, естетичний, умінням передавати цей досвід студентам. Для формування професійної майстерності педагога він повинен володіти прийомами ораторського мистецтва. П'ятдесят років тому відомий спеціаліст з ораторської майстерності Є. Адамов сформулював шість вимог до оратора, які він образно назвав "шість Б", а саме: ерудиція, енергія, емоційність, експресивність, етика, естетика.

1. Ерудиція - це найважливіша якість оратора. У наш динамічний час нам трапляється мати справу з найрізноманітнішими питаннями, тому актуальним є старе правило: треба знати небагато про багато чого і багато про небагато. Що означає "багато про небагато"? Це знання оратора про предмет його мовлення. А "небагато про багато чого"? Це загальнокультурний рівень. Існує три вимірювачі ерудиції: глибина - проникнення до витоків знань зі спеціальності; широта - охоплення суміжних галузей знання; достовірність - відповідність знань останнім даним науки [3, с.49]. Жодна ораторська школа, тренінги, практикуми не допоможуть тому, хто має вузький кругозір та поверхові знання.

2. Енергія. Мовлення має бути енергійним, пружним. Млявий, неенергійний оратор виключається з аудиторії.

3. Емоційність - це здатність не тільки інформувати, переконувати, а й запалювати слухачів, змушувати їх переживати те, про що говориться. Люди не тільки слухають промову, а й бачать та відчувають її. Слова, що не викликають образів, стомлюють. Емоції мовця впливають на публіку і, навпаки, емотивне сприйняття мовлення слухачами стимулює діяльність оратора.

Емоційній виразності мовлення сприяють дієслова. Наприклад, надають промові динамічності та передають емоційний стан людини такі дієслова: захоплення: насолоджуватись, милуватися, пишатись, надихатись; дивування: вразитись, дивуватись; любові та ненависті: обожнювати, боготворити, цінувати, ненавидіти, зневажати; невдоволення: нарікати, гарчати, ремствувати, злитись, обурюватися; хвилювання: боятися, переживати, тремтіти, хвилюватись, тріпотіти; турботи, хвилювання та скорботи: уболювати, тужити, сумувати, турбуватися, журитись та ін [4, с.54]. Для передачі різноманітних емоційних значень жінки широко використовують різноманітні інтонаційні засоби. У чоловіків палітра інтонаційних фарб бідніша та більш бліда. Їх емоційна зброя, у переважній більшості, вміщується у лексиці та граматиці.

4. Експресивність. Суть цієї вимоги полягає у виразності мовлення, його образності, вмілому використанні стилістичних та риторичних засобів (приказок, прислів'їв, афоризмів, цитат, віршованих рядків, думки відомої людини та ін.).

5. Етика. Простота та відповідальність, природність та доброзичливе ставлення до слухачів, комунікабельність - усі ці якості проявляються по-різному; залежно від індивідуальності оратора, вони повинні стати заслоном від зарозумілості та неповажного ставлення до слухачів. У чому ж може проявитися неповага? У запізненні, порушенні регламенту, недоброзичливому ставленні до реплік та питань, в ігноруванні інтересів та запитів слухачів.

6. Естетика - це найскладніше питання ораторського мистецтва - виступати не тільки змістовно, цікаво, а ще й красиво, естетично привабливо. Елементи артистизму можуть бути корисними. Важливо працювати над голосом та дикцією.

Враховуючи, що оратор має своє неповторне психологічне обличчя, можна сказати, що існує декілька типів ораторів. Як справедливо підкреслив В. Г. Белінський: "Один оратор панує над натовпом силою свого бурхливого натхнення; другий - обережною грацією викладення; третій - переважно іронією, глузуванням, дотепністю; четвертий - послідовністю та ясністю викладення" [5, с.74].

На початкових етапах навчання у ВНЗ стиль педагогічного спілкування майбутніх учителів проявляється у характерних для них типах ставлення до оточуючих, які діагностувалися за методикою Т. Лірі “Інтерперсональна діагностика”. Дослідження проводилося на базі Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне). Усього у дослідженні взяли участь 196 студентів (104 студентів 1 - го курсу, 100 студентів 3 – го курсу, 92 студенти 5 - го курсу). За результатами проведеного опитування на основі поєднання показників за двома векторами: “Домінантність” та “Дружелюбність” були виділені п’ять узагальнених типів ставлення до оточуючих: домінантно-дружелюбний, м’який; домінантно-дружелюбний, жорсткий; домінантно-агресивний; підкорено-дружелюбний; підкорено-агресивний. Домінантно-дружелюбний, м’який тип ставлення характеризується показниками за вектором “Домінантність” від 0 до 8 та позитивними показниками за вектором “Дружелюбність”. Домінантно-дружелюбний, жорсткий тип ставлення до оточуючих визначається високими показниками домінантності (понад 8 балів) та позитивними значеннями за вектором “Дружелюбність”. Студентам з домінантно-агресивним типом ставлення притаманні позитивні показники домінантності та від’ємні дружелюбності. І, навпаки, респонденти з позитивними значеннями дружелюбності та негативними домінантності характеризуються підкорено-дружелюбним типом ставлення. Підкорено-агресивний тип ставлення проявляється у тих студентів, які за обома векторами мають від’ємні показники.

З виділених нами п’яти типів ставлення студентів до оточуючих найбільш ефективним, таким, що відповідає вимогам продуктивної, діалогічної міжособистісної взаємодії, може вважатися домінантно-дружелюбний, м’який тип, оскільки в ньому гармонійно поєднуються вимогливість, вміння відстояти свою думку із дружелюбним ставленням, щирістю та відвертістю. Для домінантно-дружелюбного, жорсткого типу ставлення характерна орієнтація на надмірну владність, домінування, безпелаяційність у поглядах та висловлюваннях, прагнення до тотального лідерства. Студенти, яким притаманний підкорено-дружелюбний тип ставлення поєднують в собі риси доброзичливості та пасивності, поступливості, безініціативності, невпевненості в собі, що, безперечно, не можна вважати оптимальною основою для формування ефективного стилю педагогічного спілкування. В основі двох інших типів ставлення (домінантно-агресивного та підкорено-агресивного) лежать неадекватні особистісні прояви, які, в першу чергу, пов’язані з недоброзичливим, агресивним, ворожим ставленням до оточуючих, нестриманістю та роздратованістю. Цей факт дає нам підстави також віднести їх до деструктивних, на базі яких можуть сформуватися непродуктивні стилі педагогічного спілкування. Встановлено, що переважна більшість студентів (близько 96% першокурсників та майже 82% випускників) знаходиться на низькому та середньому рівні усвідомлення стильових особливостей власного спілкування. Аналіз одержаних результатів проведеної методики показав, що більшості студентів як першого, так і п’ятого курсів притаманні непродуктивні, деструктивні типи ставлення до оточуючих (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Динаміка типів ставлення студентів – майбутніх педагогів до оточуючих впродовж навчання

Тип ставлення до оточуючих	I курс (n = 104) Абс. к-ть %		V курс (n = 92) Абс. к-ть %	
	Домінантно-дружелюбний м’який	20	19,2	18
Домінантно-дружелюбний жорсткий	25	24,1	19	20,6
Домінантно-агресивний	19	18,2	15	16,3
Підкорено-дружелюбний	22	21,2	31	33,7
Підкорено-агресивний	18	17,3	9	9,8

Як видно з таблиці, зовсім невелика група опитаних (19,2 % першокурсників та 19,6 % п’ятикурсників) може бути віднесена до числа тих, чиє міжособистісне спілкування відповідає визнаним ознакам ефективності, і на його основі можуть сформуватися продуктивні, адекватні сучасним вимогам до особистості вчителя індивідуальні стилі педагогічного спілкування.

Таким чином, загальна картина схильності майбутніх педагогів до певного типу ставлення є не досить сприятливою, адже більшість студентів характеризуються деструктивними проявами інтерперсональної поведінки.

Висновки. Мовленнєва комунікація педагога передбачає розвиток у нього низки спеціальних здібностей: соціально - перцептивних (розуміти внутрішній стан партнера через сприйняття його зовнішньої поведінки, вигляду); здібності до ідентифікації (здатність поставити себе на місце іншої людини й передбачити її можливу реакцію); саморегуляції, вольового впливу, навіювання, керування своїм психічним станом у спілкуванні.

Список використаних джерел:

1. Барановська Л. В. Навчання студентів спілкування на заняттях з основ психології та педагогіки // Педагогіка і психологія професійної освіти. - 2002. - № 2. - С. 32 - 43.
2. Беленька Г. В. Становлення фахівця в умовах навчання: монографія / Г. В. Беленька. - К.: Світлич, 2006. - 304 с.
3. Долинська Л. В., Уварова Ю. В. Особливості усвідомлення стильового спілкування майбутніми вчителями // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. - К.: 2004. Випуск 2. - с. 104 - 110.
4. Литвиненко С. А. Теоретико - методологічні засади підготовки майбутніх учителів до соціально - педагогічної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора. пед. наук / НПУ імені М. П. Драгоманова / С. А. Литвиненко. - К., 2005. - 40 с.
5. Уварова Ю. В. Особистісні детермінанти стильових особливостей педагогічного спілкування майбутніх педагогів // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологія. - К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. - № 3 (27). - с. 199 - 205.

Резюме. В статті розглядаються теоретико-методологічні аспекти розвитку комунікативних способностей у студентів – майбутніх педагогів, експериментально досліджено вищеуказану проблему. Крім того, в статті проаналізовано сутність педагогічного спілкування як форми навчального взаємодіяння, співпраці педагога і студентів, яке формує соціально-психологічний клімат, атмосферу професійної діяльності.

Ключові слова: комунікативні здатності, педагогічне спілкування, професійна компетентність, комунікативна культура педагога.

Summary. The article deals with the problem of pedagogical communication in the process of educational work. The author defines the professionally important qualities of pedagogical communication and analyzes the conditions and mechanisms of forming of psychological basis of effective educational communication.

Key words: communication skills, pedagogical communication, professional competence, communicative culture teacher.

УДК 37.016..[17+165.12]

Д.М.СПІВАК

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ МОРАЛІ ТА МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

Резюме. У статті розглядається проблема моральної свідомості, морального розвитку особистості. Визначена актуальність даної проблеми для сучасного суспільства, яке знаходиться в пошуку нової моральної парадигми. Проаналізовані основні теоретичні концепції вивчення моралі в історичній ретроспективі. Показано плюралістичність думок, різноманітність поглядів на становлення моральної свідомості та самосвідомості на різних історичних етапах розвитку цивілізації. Проаналізовано зв'язок між суспільними відносинами та становленням моральності особистості. Розкрито сутність сучасних підходів до розв'язання проблем моральності. Визначено чинники та фактори, які впливають на становлення моральної свідомості та самосвідомості в процесі розвитку особистості, серед яких визначальними є вплив вихователів (батьків, вчителів) на дитину, їх вміння знаходити підходи до вирішення питань морального вибору і навчати цьому дітей, вплив соціальних інститутів на розвиток особистості. Розглянуто підходи до розвитку моральної свідомості в онтогенезі. Визначено, які умови, механізми та чинники впливають на розвиток моральної свідомості в дошкільному, молодшому шкільному, підлітковому та юнацькому віці.

Ключові слова: моральний розвиток, моральна самосвідомість, моральні норми, свідомість, виховання.

Постановка проблеми. Проблема розвитку моральної свідомості була актуальною в усі історичні періоди, що знайшло своє відображення в науковій спадщині людства. Провідні філософські та психологічні наукові школи розглядали питання формування моральної свідомості та самосвідомості як одне із фундаментальних питань становлення особистості. Але при всій багатоманітності підходів до вирішення проблеми чимало питань, що стосуються морального становлення, потребують глибинного аналізу, що детерміновано та обумовлено розвитком суспільства і тими вимогами, яке воно висуває до особистості, яка розвивається.

Мета. Провести аналіз теоретичних підходів до вивчення моралі та моральної самосвідомості і визначити як еволюціонує мораль в онтогенезі особистості.

Виклад основного матеріалу. Проблема становлення моральної свідомості та самосвідомості особистості можна вважати є однією із ключових проблем психології, педагогіки та інших наук, які вивчають особистість та суспільство. В різні періоди розвитку людської цивілізації (від античності до сучасного суспільства) існували різноманітні підходи до визначення моралі та моральності, які відображали погляди суспільства на дану проблему. В даній статті робиться спроба проаналізувати еволюцію понять «мораль»,